

УДК 321.7:329.052(477)(470+571)

Босва С.С.
Одеський національний
університет імені І.І. Мечнікова

РОЛЬ ПОЗАПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ У ПРОЦЕСАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ)

Стаття присвячена ступеню впливу позапарламентської опозиції на процеси демократичного транзиту. На основі порівняльної характеристики діяльності непарламентських сил у двох найбільших політиях Східної Європи – в Україні та Росії обґрунтовано, що позапарламентська опозиція є найбільш чітко окресленим атрибутом демократії, носієм демократичних трансформацій і може виступати альтернативою діючої влади тощо.

Ключові слова: демократичний транзит, позапарламентські партії та організації, політична трансформація

РОЛЬ ВНЕПАРЛАМЕНТСКОЙ ОПОЗИЦИИ В ПРОЦЕССАХ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ТРАНЗИТА (НА ПРИМЕРЕ УКРАИНЫ И РОССИИ)

Статья посвящена степени влияния внепарламентской оппозиции на процессы демократического транзита. На основе сравнительной характеристики деятельности непарламентских сил в двух крупнейших политиях Восточной Европы – в Украине и России обоснованно, что внепарламентская оппозиция является наиболее четко фиксированным атрибутом демократии, носителем демократических трансформаций, может выступить как альтернатива действующей власти и т.д.

Ключевые слова: демократический транзит, внепарламентские партии и организации, политическая трансформация.

ROLE OF EXTRAPARLIAMENTARY OPPOSITION IN THE PROCESSES OF DEMOCRATIC TRANSITION (FOR EXAMPLE, UKRAINE AND RUSSIA)

The article deals with the degree of influence extra-parliamentary opposition to the processes of democratic transition. Based on the comparative characteristics of non-parliamentary forces in the two largest polities in Eastern Europe - Ukraine and Russia proved that the extra-parliamentary opposition is most clearly defined attribute of democracy, the bearer of democratic transformations, may be a alternative to the current authorities.

Key words: democratic transition, extra-parliamentary parties and organizations, political transformation.

Виникнення та активну діяльність опозиції слід розцінювати як одну з найважливіших складових процесу демократизації, яка характеризує становлення нової політичної системи. Саме базисні зміни, що відбуваються в пострадянських системах і актуалізували звернення до дослідження проблем позапарламентської опозиції. Завдяки діяльності останньої, політичні процеси в „країнах третьої хвилі демократизації” набули особливої динаміки, стимульованої боротьбою влади та опозиції. Цей факт підтверджує, що наявність сильної активної опозиції – найбільш чітко окреслений атрибут демократії. І, навпаки, її відсутність чи функціональне ослаблення – ознака реверсу до авторитаризму. На даний момент у проблемному полі політології особливе місце посідають дослідження країн, які увійшли до „третьої хвилі демократизації”. Особливий інтерес становлять дві найбільші політії Східної Європи – Росія та Україна. Багато політологів стурбовані статусом опозиції в Росії після президентських виборів 2004 і 2008 років. Занепокоєння викликає й вітчизняна політична система. Об'єктом цього дослідження є роль позапарламентських сил у демократичному транзиті. Предметом обрана специфіка функціонування позапарламентської опозиції в Україні та Росії.

При розгляді перспектив і тенденцій розвитку інституту опозиції корисними стали публікації Т. Ворожейкіної, присвячені вивченню парадигми розвитку російського суспільства [1]. На окрему увагу заслуговують дослідження трансформації російського політичного режиму в рамках переходу до демократії в працях В. Гельмана та С. Риженкова [2], [3]. Українські дослідники також більше уваги приділяють політичній, переважно парламентській, опозиції.

Такі вітчизняні дослідники, як Т. Ткаченко, Л. Тупчієнко та Л. Угрин розглядають опозицію як атрибут демократії, досліджують і виділяють різні її типи. С. Бондар акцентує свою увагу на парламентській опозиції, з'ясовують її роль і правовий статус [4]. Враховуючи загальну рису проблеми російської та української історіографії, особливо важливо дослідити вплив, що здійснюють саме непарламентські сили на політичні системи України та Росії.

Тривалий час дослідники пострадянської політики зараховували політичний режим України до розряду „гібридних”, характеризуючи його в кращому випадку як „часткову

демократію”, а в гіршому – як „змагальний авторитаризм”. Щорічні огляди Freedom House на початку 2000-х років відносили Україну (втім, як і Росію – до 2004 р.) до „частково вільних” країн, які не демонструють ні істотного прогресу, ні регресу щодо політичних прав і свобод громадян [5, с.36]. Але ці режими, виділяючись на тлі „чистих” демократій і диктатур, розрізняються і між собою. Тут корисно звернутися до моделей „домінуючої влади” і „безформного плюралізму”, введених до наукового обігу Т. Карозерсом. У першому випадку ключовим елементом політичного режиму виступає домінуючий актор, який здатний реалізувати свої цілі без стійкої кооперації з іншими гравцями, у другому (в силу високої фрагментації акторів) – ніхто з них не в змозі зайняти домінуючу позицію [5, с.37]. Росія після 2000 р. може служити прикладом „домінуючої влади”; Україна ж протягом всього пострадянського періоду залишається країною „безформного плюралізму”. Це і послужило джерелом відмінностей у діяльності позапарламентської опозиції в країнах, що аналізуємо.

У межах статті проведемо порівняльний аналіз позапарламентських сил України та Росії, виділяючи спільні та відмінні риси діяльності опозиції та її ролі в демократизації „своїх” громадських організацій. В якості критеріїв аналізу визначимо такі домінанти, як цілі і методи позапарламентських організацій і ступінь їх впливу на політичні процеси в країні.

Почнемо з розпаду Радянського Союзу. Непарламентські рухи та організації відіграли важливу роль у створенні української держави. Використовуючи мітинги, демонстрації, страйки, акти масового протесту, опозиція домоглася проголошення незалежності України. Таким чином, метою позапарламентських сил була незалежність країни, методи для досягнення даної мети були вибрані суто конвенціональні.

У Росії метою непарламентських сил стало встановлення демократичного режиму. З 1986 р. до грудня 1991 р. політична опозиція тут була джерелом, рушійною силою і найважливішою референтною силою в суспільстві. У зазначений період ключовою для нової політичної системи була особистість Б. М. Єльцина. Офіційні декларації вірності системі демократичних цінностей поєднувалися у функціонуванні цього політичного лідера зі схильністю використовувати силові методи вирішення

проблем, як це проявилось, наприклад, у дні серпневого путчу 1991р., під час розстрілу будівлі парламенту в 1993 р., першої „чеченської кампанії” 1994 року тощо.

При врахуванні різних алгоритмів функціонування політичної опозиції в Російській Федерації та Україні в перші роки суверенізації, важливо відзначити, разом із тим, що в обох країнах вона була ефективною, досягла своїх цілей і сприяла зміні політичного режиму.

В умовах незалежного політичного розвитку України позапарламентські сили проявили себе в 1993 р. За правління Л. Кравчука економіка занепадала, зовнішньополітичний курс був антиросійським, рівень добробуту населення знижувався. Головну роль у корекції політичного й громадського життя зіграли страйки в Донбасі в червні 1993 р. Вони стали наймасштабнішими народними виступами за весь час незалежності України аж до помаранчевої революції 2004 р. Як результат, діяльність державного апарату була підпорядкована інтересам східноукраїнської індустрії, пов'язаної з Росією.

У Росії ж за підсумками виборчого циклу 1999-2000 рр. (так само, як і за підсумками виборчого циклу 1993-1996 рр.), політичний режим доцільно описати, виділивши такі його особливості. По-перше, це моноцентризм (наявність домінуючого актора, досягненню цілей якого не здатні перешкоджати всі інші суб'єкти політики, разом узяті). По-друге, переважання неформальних політичних інститутів над формальними (правління „Родини”). По-третє, переважання компромісних стратегій взаємодії домінуючого і міноритарних акторів з метою нівелювання шансів приходу до влади політичної опозиції [2, с.53]. Можна виділити дві тенденції розвитку російської опозиції того періоду. Першу тенденцію в російській політиці 1990-х - початку 2000-х років уособлювали „Вибір Росії”, „Демократичний вибір Росії” і Союз правих сил (СПС), які послідовно змінювали один одного як наступники, другу – партія „Яблуко”. Разом із Комуністичною партією Російської Федерації (КПРФ) у різні періоди вони претендували на статус політичної опозиції. „Яблуко” протягом усього періоду президентства Б. Єльцина виражало неприйняття соціально-економічного та політичного курсу, що проводився ним. Справа дійшла до того, що в травні 1999 р. фракція голосувала за імпічмент голові держави – основна маса

депутатів підтримала звинувачення президента в розв'язанні війни в Чечні, а 24 депутата голосували і за імпічмент Єльцина за звинуваченням у збройному розгоні парламенту в жовтні 1993 р. „Яблучники”, проте, відмовилися підтримати інші статті звинувачень, в тому числі, запропоновану КПРФ статтю про „геноцид російського народу”.

В Україні на той час, в період першого етапу правління Л. Кучми (1994-1999 рр.), позапарламентська опозиція проявляла себе слабо, можна відзначити тимчасовий застій у розвитку позапарламентського руху. Але вже в 2000-2001 рр., як результат розколу еліт, почалася кампанія протестів „Україна без Кучми” (УБК). Ці акції послужили подальшому розвитку та закріпленню на практиці демократичних прав і свобод. Політична система України почала все більше адаптуватися до норм західної демократії, вловлювати тенденції світового політичного розвитку. Апогеєм активізації опозиційних сил стала помаранчева революція. Це була спроба-ривок кардинально модернізувати політичну систему України за західним зразком. На думку В. Гельмана, „демократична ситуація” українських виборів стала можливою через поєднання кількох факторів, що склали причинно-наслідковий ланцюг „обумовленого шляху”:

(1) непереборний за принципом „гри з нульовою сумою” конфлікт як на рівні фрагментованих еліт, так і на масовому рівні;

(2) нездатність гібридного режиму забезпечити спадкоємність влади, минаючи конкурентні вибори;

(3) відносна рівність сил учасників електорального конфлікту, яка утруднювала обмеження політичної конкуренції;

(4) масова протестна мобілізація опозиції, що ускладнювала силове вирішення конфлікту;

(5) вплив зовнішнього середовища (у т. ч. через примус до переговорів і підвищення витрат репутацій) на вибір протидіючими сторонами моделей поведінки і на характер вирішення конфлікту [5, с.45].

Опозиція прийшла до влади мирним шляхом, через вибори. Результатом конфлікту, що загрожував перерости у „війну всіх проти всіх”, став вихід з невизначеності по моделі „боротьба за правилами”, що створило на Україні сприятливу для становлення демократії ситуацію. Таким чином, за допомогою

ненасильницьких методів українська опозиція прийшла до влади та продовжувала розвиток у напрямку в бік демократії. Позапарламентські сили виступили джерелами політичних трансформацій. Громадяни повірили в те, що вони можуть впливати на ухвалення політичних рішень.

Стосовно Росії періоду початку 2000-х рр., коли президентом став В. Путін, можна сказати, що нова система сформувалася, а вплив позасистемних опозиційних сил зійшов нанівець. Про нові політичні реалії стали свідчити „антиопозиційні” дії влади – ряд законів, спрямованих на підвищення бар'єру проходження опозиційних партій у Держдуму – як власне закон про введення 7% бар'єру, так і закони про скасування графі „проти всіх” і закон про введення пропорційної системи. Дії опозиції, на відміну від дій влади, були досить розрізненими і нескоординованими. У демократичному таборі, який перейшов із системної до несистемної опозиції, спостерігалася відсутність єдиного плану дій, коли обидві існуючі партії („Яблуко”, СПС) лише „дробили” електорат, забезпечуючи тим самим неможливість проходження навіть виборчого бар'єру. У лівому таборі (КПРФ), спостерігалася ослаблення критики, активізація діяльності лише в передвиборчий період. Дійсно, одним з найбільш помітних підсумків першого президентського терміну В. Путіна в цілому, і електорального циклу 2003-2004 років зокрема, стало зникнення або, щонайменше, різке зниження політичного впливу всіх сил, що претендували на роль опозиції правлячому режиму та / або політичного курсу президента і уряду Росії. Але вже в 2005 році створюється громадський рух Об'єднаний громадський фронт на чолі з Г. Каспаровим, який виступає за захист демократичних свобод. Активізує свою діяльність Націонал-більшовицька партія з лідером Е. Лимоновим (попри те, що вже в 2007 році забороняють діяльність цієї партії як екстремістської організації). На відміну від України, в Росії в цей період спостерігається спад діяльності позапарламентських організацій. Антиопозиційні дії влади і розрізненість в таборі опозиційних сил забезпечують ослаблення позицій нонконформістських груп. Зайве тому підтвердження – дебати в Росії навколо „проблеми 2008 р.”, пов'язаної із закінченням терміну повноважень В. Путіна та винахід „тандему”. Не викликає сумнівів, що

гібридні режими отримали для себе урок з українських виборів і зроблять енергійні зусилля для придушення опонентів. У цьому сенсі прихильникам демократії в Росії та інших пострадянських країнах, схоже, доведеться заплатити за рахунками, виписаними українською опозицією. Обмеження плюралізму в ЗМІ, дискредитація опонентів і формування „згори” керованої квазіопозиції, перешкоди на шляху отримання організаціями „третього сектору” фінансової та/або технічної допомоги з-за кордону – ось лише деякі, аж ніяк не найрадикальніші засоби, покликані припинити експорт „помаранчевої революції” з України в інші країни СНД. Але по-справжньому успіх гібридних режимів можливий лише в разі забезпечення ними власної наступності. Через це В. Путін і підготував собі наступника – Д. Медведева.

На сучасному етапі розвитку політичної системи України після президентських виборів у січні 2010 р. в країні стали зростати протестні настрої населення, незадоволеного проведенням непопулярних реформ в Україні, зростанням цін і тарифів, чим не забарилися скористатися українські націоналісти та інші опозиціонери. Найбільш активну діяльність ведуть партії ВО „Свобода” на чолі з О. Тягнибоком, „Родина” на чолі з І. Макаровим. Можна констатувати наявність спроб витіснення БЮТу у позасистемну опозицію.

ВО „Свобода” виступає за захист прав українців як корінної нації і присутність в Україні виключно української культури, державний розвиток української мови і повну українізацію, реабілітацію ОУН-УПА.

Партія „Родина”, навпаки, проголошує визнання російської мови в країні другою державною, федералізацію держави і ліквідацію поста президента країни. Спільною рисою обох зазначених сил є радикалізм та регіоналізація впливу.

У Росії ж сучасна позапарламентська опозиція в основному представлена трьома партіями: „Яблуко” на чолі з Г. Явлінським, „Демократичний Союз Росії” (В. Новодворська), „Інша Росія”, лідер – Е. Лимонов. Найчисельніший опозиційний російський суспільно-політичний рух – Об'єднаний демократичний рух „Солідарність”, заснований в 2008 р. Серед його членів такі відомі політики, як В. Буковський, Б. Немцов, лідер Об'єданого громадянського фронту Г. Каспаров і І. Яшин. Дії опозиції, на відміну від дій влади, є досить розрізненими і нескоординованими. У

демократичному таборі, який перейшов із системної в несистемній опозицію, спостерігається відсутність єдиного плану дій, коли існуючі партії лише „дроблять” електорат, забезпечуючи тим самим неможливість проходження виборчого бар’єру. Таким чином, пройшовши різні шляхи трансформації, позапарламентська опозиція в Росії та Україні виявилася практично на одному рівні розвитку. „Помаранчева революція” послужила стрибком уперед для непарламентських сил в Україні, але на даному етапі розвитку не всі непарламентські структури прогресують, тому що зберігають напівактивний і малоефективний стан. Проте рівень опозиційного настрою в масах в Україні набагато вище, ніж у Росії. Виходячи із загальної логіки політичного процесу, ми можемо відзначити посилення авторитарної тенденції з боку влади в Росії, а також ослаблення як зовнішнього, так і внутрішнього потенціалу опозиційних сил. У таборі несистемної опозиції спостерігається серйозний розлад, пов’язаний із дробленням електорату.

Виходячи з теорії демократичного транзиту, можна зробити висновок, що наявність позапарламентської опозиції і боротьба політичних сил – обов’язковий атрибут при переході до демократії. Тенденція ослаблення опозиційних сил цілком закономірно корелює з трансформацією політичного режиму в псевдodemократичний, коли основні атрибути демократії формально присутні, але реально насилу виконуються. Однак при всіх перерахованих позиціях, зауважимо, що

влада все ж не може не реагувати на опозицію, і сьогодні влада діє конвенціональними методами – в межах заявлених цінностей системи. Складно сказати, чи зумовлено це реальною слабкістю опозиції чи вже „установленими” в якійсь мірі демократичними цінностями і процедурами, але при всьому цьому в російському та українському суспільствах досить органічно поєднуються обидва цих вектори – спрямованих і від влади і від опозиції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ворожейкина Т. Стабильна ли нынешняя Россия? [Електронний ресурс] / Т.Ворожейкина. – Режим доступу: ecsocman.hse.ru/data/544/692/1219/002.VOROZHEIKINA.
2. Бондар С. Політична опозиція в системі владних відносин України: автореф. дис.. канд. політ. наук / С.Бондарь. – Дніпропетровськ, 2008. – 19 с.
3. Гельман В. Политическая оппозиция в России: вымирающий вид? / В.Гельман // Полис. – 2004. – №4. – С. 52–70.
4. Гельман В. Уроки украинского / В. Гельман // Полис. – 2005. – №1. – С. 36-49.
5. Рыженков С. Динамика трансформации и перспективы российского политического режима [Електронний ресурс] / С.Рыженков. – Режим доступу: <http://www.intelros.ru/index.php?newsid=273>
6. Тупчієнко Л. Політична опозиція – атрибут демократії / Л.Тупчієнко // Наук. Вісник Дипломатичної академії України. – 2002. – Вип. 7. – С. 48 – 54.